

ENTE GRE VE SÜRDÜRÜLEBİLİR BİR KALKINMA ANLAYIŞI İLE GAP

Lokman TOPRAK

Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Ün v. Turizm Otelcilik Bölümü

Özet

Gelişmenin bütün nimetlerinden her ülkenin, hatta aynı ülke içinde her bölge halkının eşit seviyede yararlanamadığı gerçeği Türkiye’de de kendisini büyük oranda hissettirmektedir. Batı bölgelerinin değişik avantajlarından faydalanma düşüncesiyle, sanayinin hemen hemen tamamına yakını bu bölgelerde yatırım yapmaktadır. Bu durum da, ülkedeki mevcut bölgeler arası dengesizliklere kaynaklık eden temel etkidir. Türkiye de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan geri olduğu bir gerçektir. İşte Güney Doğu Anadolu Projesi de bu gerçekten hareketle düzenlenmiş, Türkiye’nin en kapsamlı, entegre projesidir. Bu proje ile amaç; Dicle ve Fırat Irmakları üzerinde yapılacak barajlardan elektrik üretiminin yanı sıra, bölgenin sulanabilir bütün arazilerini suya kavuşturmak ve bölge halkını sosyal ve ekonomik açıdan ileri bir yaşam düzeyine kavuşturaktır. Bu makalede GAP’ın Güneydoğu Anadolu Bölgesi genelindeki yatırım durumu analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gap, Sosyo-Ekonomik Kalkınma, Tarım, Gelişmişlik Farkı, HES (Hidro Elektrik Santralleri)

Abstract

The Gap; With a Concept of Integrated and Sustainable Development

The fact that countries and even people of different regions in a country cannot benefit from development equally can be obviously seen in Turkey. With the aim of using various advantages of western regions industrial investments have been mostly made in those regions. This situation is the main reason for the current inequality among regions. It is a fact that in Turkey Eastern Anatolia Region and Southeastern Anatolia Region are less developed both economically and socio-culturally. GAP is the most comprehensive and integrated project in Turkey which is designed by considering that fact. The aim of this project is to provide economically and socially better lives for people of the region by constructing dams on Dicle and Fırat rivers to generate electricity and to irrigate all lands that are arable. This paper analyzes GAP's investments in Southeastern Anatolia Region in general.

Keywords: Gap (Southeastern Anatolia Project), Social-Economic, Development, Agriculture, Development Differences, HES (Hydro Elektrik Turbine).

Kurte

GAP, bi Têgeha Pêşketineke Entegre û Domdar

Êdî li Tirkîyê jî tê hiskirin ku ji nametên pêşketinê her dewlet, heta di heman dewletê de gelên her herêmî bi awayekî wekhev îstifade nakin. Bi fikrê îstifadekirina ji avantajên têvel ên herêmên Rojava, hema bêje hemû sanayî vebehênanên xwe li van herêman radizînin. Ev rewşa ha jî di warê newekheviya heyî ya di navbera herêman de sedema bingehîn e. Rastîyeke dîyar e ku herêmên Anadola Rojava û Anadola Başûrê Rojhilatê jî aliyên ekonomîk û civakî-çandî ve paşdemayî ne. Jixwe projeya GAPê jî, ku projeya herî berfireh û entegra ya Tirkîyê ye, li goriya vê rastiyê hatiye sazîkirin. Bi vê projeyê armanc ew e, ku bi avakirina bendavên li ser çemên Dicle û Feratê elektrîk bê bidestxistin, di ser de hemû xaka herêmê bê avdan û gelê herêmê jî aliyên sosyal û ekonomîk bigihîje asta jiyaneke bilind. Di vê gotarê de rewşa veberhênanê GAPê a li seranserê Herêma Anadola Başûrê Rojhilatê tê analîzîkirin.

Peyvên Sereke: GAP, Sosyo-Ekonomîk, Pêşketin, Çandinî, Entegre, SHE (Santralên Hîdro Elektrîk).

چکیده

با دید رشد، یک پروژه ی همگانی و قابل ادامه: (GAP)

در حقیقت، چنانکه همه کشورها از نعمتهای رشد اجتماعی و اقتصادی به طوری مساوی استفاده نمی کنند، این امر حتی بین مناطق مختلف یک کشور نیز خود نمایی می کند. این حقیقت در ترکیه نیز به روشنی احساس می شود. چون مناطق غربی از عده ای از مزایا برخوردار اند، برای بهرمندی بیشتر از آنها، قریب به تمام سرمایه گزاری صنایع ترکیه در این مناطق متمرکز شده است. این وضع، مؤثر اصلی در غیر متعادل بودن وضع رشد در مناطق مختلف می گردد. این یک واقعیتی است که در ترکیه منطقه های شرق و شرق جنوبی آناتولی از جهت اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی عقب مانده است. به همین دلیل، پروژه گاپ نیز به خاطر تامین برابری و تقریب مناطق از جهت فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی به راه انداخته شده است. هدف از این پروژه این است که، با تاسیس سد های بزرگ بر روی رود های فرات و دجله، هم سانترال های برقی تاسیس شود و در تامین برق کشور کارایی داشته باشد و هم برای آب یاری منطقه و به دست آوردن محصولات بهتر و بیشتری کمک کند. بدین طریق، مردم این منطقه نیز از جهت اجتماعی و اقتصادی به حد رفاه دست خواهند یافت.

در این مقاله، وضعیت پروژه گاپ در منطقه جنوب- شرقی آناتولی تحلیل و بررسی می گردد.

کلمات کلیدی: گاپ، اجتماعی-اقتصادی، رشد، کشاورزی، برابری، سانترال های هیدرو-الکتریک.

الملخص

بفهم التنمية المتكاملة والمستدامة ؛ مشروع جنوب شرقي الأناضول.

من المعلوم ان أكثر الدول حتى داخل نفس البلد بعض المناطق لا تستفيد على قدم المساواة من جميع فوائد التنمية و هذه الحالة قد نشاهدها في تركيا الى حد كبير. تقوم معظم الصناعة بالاستثمار في مناطق الغربية للاستفادة من مختلف مزاياها. و هذا الوضع عامل رئيسي للاختلالات الإقليمية في الدولة. من الحقيقة ان الشرق الأوسط ومناطق جنوب شرق الأناضول في تركيا قد تخلفت عن الجوانب الاقتصادية والاجتماعية والثقافية. مشروع جنوب شرقي الأناضول هو الأكثر شمولا و متكاملا في تركيا. والهدف من هذا المشروع هو بناء السدود على نهري دجلة والفرات وبالإضافة إلى إنتاج الكهرباء استعادة المياه لجميع الأراضي المروية و الحصول على مستوى متقدم من الحياة لشعوب المنطقة اقتصاديا و اجتماعيا. و قد تم في هذه الدراسة تحليل حالة الاستثمار من قبل مشروع جنوب شرقي الأناضول في منطقة جنوب شرق الأناضول.

الكلمات الأساسية : مشروع جنوب شرقي الأناضول، اجتماعي اقتصادي، التنمية، الزراعة، المتكاملة، محطات الطاقة الكهرمائية.

Giriş

Son yıllarda, Türkiye'nin en hızlı kalkınan on ülke arasında yer almasına karşın, UNDP'nin 1990'dan beri yayınladığı yıllık İnsani Kalkınma Raporları ve Türkiye'de yayınlanan ulusal raporlardan elde edilen veriler, Türkiye'deki kalkınmanın temelde dengesiz olduğunu göstermektedir.

Dünyadaki geçmiş deneyimler yaş, cinsiyet, etnik konum ve bölge itibariyle dengeli bir kalkınma sürecine başlanılmasının başlı başına zorlu bir görev olduğunu göstermiştir. Türkiye'de bugün mevcut olan bölgeler arası eşitsizlikler, 20. Yüzyılın başlarından bu yana görülen çeşitli nedenlerin bileşik etkilerinin sonucudur. Ulusal İnsani Kalkınma Raporu'nda (UİKR) yer alan analizlerin de gösterdiği gibi, Türkiye'nin insani kalkınma açısından üst düzeydeki ülkeler konumuna gelebilmesi için pek az ek çaba gerektiği halde, ülkedeki bazı illerde (en başta Güneydoğu illeri) geri kalmışlığın giderilmesi eşitsizliklerin azaltılması için geniş ölçekli uyumlu çabalar gerekmektedir.

GAP, kalkınma projeleri arasında ölçek, boyut ve hedefleri itibariyle dünyadaki en büyük atılımlardan biridir. GAP Master Planı, entegre bölgesel kalkınmanın büyüklüklerini ve çerçevesini çizmiş ve GAP, ekonominin temel kesimlerindeki gelişmelerle beraber, sosyo-ekonomik boyutları da içeren bir bölgesel kalkınma programına dönüşmüştür. Zira, doğal kaynaklar potansiyelinin ileri teknolojiye dayalı bir yaklaşımla, sanayileşme hedefi doğrultusunda harekete geçirilmesi, bölgenin bitki deseninde, işletme büyüklüklerinde, üretim teknolojileri ve örgütlerinde, yöredeki halkın beklentilerinde, üretim-tüketim ilişkileri ve yaşam tarzlarında kaçınılmaz olarak köklü değişimler meydana getirecektir.

“Bölgeyi; kalkınma yarışında, hak etmediği bir çelme yediği için, yeteneklerini sergileyemeyen bir koşucuya benzetmek mümkün. Gücü kuvveti yerinde, performansı olan bir koşucuya.....” **Felat Cemiloğlu**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Eski Yönetim Kurulu Başkanı

(Aydınlık Gazetesi, 14.10.1994, Türkiye'nin batısı İspanya, doğusu Hindistan, **Ertan Günciner**.)

1. GAP Projesi:

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk yıllarında enerji gereksinimi en belirgin ve öncelikli ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bu amaçla 1936 yılında Elektrik İşleri Etüt İdaresi kurulmuştur. İdare, “Keban projesi” ile yoğun etütlere başlamış, Fırat Nehri'nin her açıdan tetkiki ve sonuçlarının tespiti için rasat istasyonları kurmuştur. 1938 yılında Keban boğazında jeolojik ve topografik etütlere girilmiştir. 1950-1960 yılları arasında gerek Fırat gerekse Dicle üzerinde Elektrik İşleri Etüt İdaresi tarafından sondaj çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Yeni ihtiyaçların ortaya çıkması üzerine 1954 yılında Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Böylece Türkiye’de havza çalışmaları yapılması fikri oluşmuş ve Türkiye, 26 havzaya ayrılarak DSİ Genel Müdürlüğüne etüt ve planlama çalışmalarına başlanmıştır. 1961 yılında Diyarbakır’da kurulan Fırat Planlama Amirliği tarafından yapılan çalışmalar sonunda 1964 yılında Fırat Havzası'nın sulama ve enerji potansiyelini belirleyen “Fırat Havzası İstikşaf Raporu” geliştirilmiştir. Dicle Havzası için de, aynı paralelde çalışmalar DSİ Diyarbakır Bölge Müdürlüğü'nce sürdürülmüştür (Gap Review -1999, s.19).

Böylece Aşağı Fırat Havzası ve Dicle Havzası'ndan ne şekilde faydalanılacağı açıklık kazanmış ve 1977 yılında, **Doğunun makus talihine çare olur** savıyla bu iki havza projesinin “Güneydoğu Anadolu Projesi” şeklinde adlandırılması benimsenmiştir.

“Güneydoğu Anadolu Projesi” kavramı, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapımı öngörülen barajlar, hidroelektrik santraller ile sulama tesislerinin yanı sıra kentsel ve kırsal altyapı, tarımsal altyapı, ulaştırma, sanayi, eğitim, sağlık, konut, turizm ve diğer sektörlerdeki yatırımları da içine alan ve yörenin topyekun sosyo-ekonomik kalkınmasını hedefleyen, çok sektörlü, entegre ve sürdürülebilir bir kalkınma anlayışı ile ele alınan bir bölgesel kalkınma projesi olarak anlaşılmaktadır.

Projenin temel hedefleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi halkının gelir düzeyi ve hayat standardını yükselterek, bu bölge ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam imkânlarını artırarak, sosyal istikrar, ekonomik büyüme, gibi milli kalkınma hedeflerine katkıda bulunmak olarak saptanmıştır (Dağ, 1995, s.56).

Tablo 1. GAP Bölgesi İle Türkiye'nin Karşılaştırılması

Gösterge	Türkiye	Gap	Gap/Tr
Alan Bin/km ²)	780	75	9.7%
Toplam nüfus(1997)	70.61	7.20	10.2%
Nüfus yoğunluğu (Kişi/km ²)	78.5	77.6	
Nüfus artış hızı			
(85-90 yıllık %)	1.2	3.5	
90-2000 yıllık %)	1.8	2.5	
Kent nüfusu 1997 (%9)	65.1	64.1	

Kaynak: GAP GİDEM verileri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde; Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerinin kapsadığı alan "GAP Bölgesi" olarak tanımlanmaktadır. Güneyde Suriye, Güneydoğu da ise Irak'la sınırı bulunan bu bölgenin yüzölçümü; 75358 kilometrekare olup ülkemizin toplam yüzölçümünün yüzde 9,7'sini oluşturmaktadır.

Türkiye'de sulanabilir alan dağılımı şu şekildedir:

- GAP (%20)
- Diğer (%80)

(Kaynak: GAP Sürdürülebilir Kalkınma Programı)

Türkiye'de sulanabilir 8,5 milyon hektar arazinin yüzde 20'si Aşağı Fırat ve Dicle Havzaları'ndaki geniş ovalardan oluşan GAP Bölgesi'nde yer almaktadır.

Verimli Hilal veya Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılan bu bölge, insanlık tarihinde medeniyetin beşiği olarak bilinmektedir. GAP Bölgesi, tarih boyunca Anadolu ve Mezopotamya toprakları arasında geçişi sağlayan bir köprü görevi görmüştür.

Türkiye'nin iki önemli akarsuyu Fırat ve Dicle Nehirleri, GAP Bölgesi'nden geçer. Doğu Anadolu Bölgesi'nden kaynaklanan bu iki nehir, sularını Basra Körfezi'ne boşaltır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin diğer bölgelerine oranla daha az yağış almaktadır. Bu nedenle öncelikle bölgenin çok zengin su kaynaklarından olan Fırat ve Dicle nehirleri sularının, sulama ve enerji üretimi amacıyla

değerlendirilmesi ve bu arada düzensiz akışı olan bu iki nehrin sularının dizginlenmesi düşünülmüştür.

Kuruluş amacı Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamına giren yörelerin süratle kalkındırılması, yatırımların gerçekleştirilmesi için; plan, altyapı, ruhsat, konut, sanayi, maden, tarım, enerji, ulaştırma ve diğer hizmetleri yapmak veya yaptırmak, yöre halkının eğitim düzeyini yükseltmek için gerekli tedbirleri almak veya aldırarak, kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlamak olan Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı, 6 Kasım 1989 tarih ve 20334 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 388 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kurulmuştur. GAP Yüksek Kurulu, Teşkilatın en yüksek karar organı olup her türlü plan, proje ve programları inceleyerek karara bağlar. GAP Yüksek Kurulu, Başbakan veya görevlendireceği bir Devlet Bakanı’nın başkanlığında, GAP’tan Sorumlu Devlet Bakanı, DPT Müsteşarlığı’nın bağlı olduğu Devlet Bakanı ile Bayındırlık ve İskan Bakanı’ndan oluşur. GAP İdaresi; başkanlık Ankara’da ve Bölge Müdürlüğü Şanlıurfa’da olmak üzere örgütlenmiştir (GAP Dergisi, sayı 7, 1997, s. 65).

2. GAP’ta Temel Büyüklükler

Dicle ve Fırat Nehirleri Türkiye’nin toplam su potansiyelinin % 28’ini oluşturmaktadır (Gap Master Planı Nihai Raporu, 1999, s.78).

Türkiye’de ekonomik olarak sulanabilir alanın % 20’si GAP Bölgesindedir. Bölge topraklarının yaklaşık % 42’si tarımsal amaçlar için kullanılmaktadır ve bu alanın % 54’ü sulanabilir durumdadır. Su erozyonu ve yüzey taşları, bölgenin bazı yörelerinde karşılaşılan önemli iki sorundur. Orman örtüsü ise oldukça sınırlıdır; ayrıca, mevcut ormanların % 75’i düşük niteliklidir.

Bölge ekonomisinde kuru tarım hâkim durumdadır. En başta suyun yeterince kullanılamaması nedeniyle, yetiştirilen ürünlerde fazla çeşitlenme görülmemektedir ve verim düşüktür. Ekonomik açıdan faal nüfusun yüzde yetmiş tarımla uğraşmaktadır; buna karşılık, bölgenin yarattığı toplam katma değer ancak % 44’ü tarım kesiminden gelmektedir. Benzer biçimde, hayvan varlığı fazla olmasına rağmen verim gene düşüktür. Bir yanda geleneksel üretim yöntemleri varlığını hala sürdürürken, tarımda modernizasyona başlanmıştır.

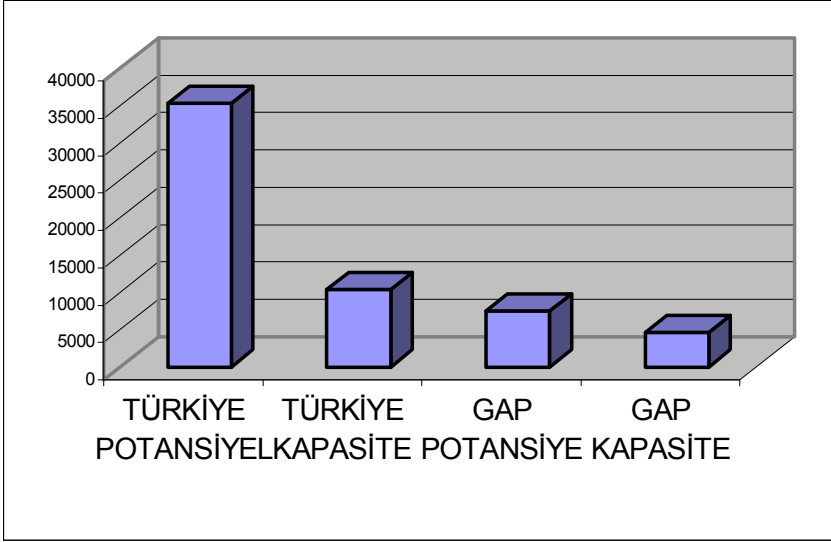
Güneydoğu Anadolu Projesi tamamlandığında, yılda toplam 50 milyar metreküpten fazla su akıtan Fırat ve Dicle Nehirleri üzerindeki

tesislerle, Türkiye toplam su potansiyelinin % 28'i kontrol altına alınacak, Çukurova'nın 4,5 katı olan 1,7 milyon hektarın üzerinde arazinin sulanması ve 7.460 megavatın üzerinde bir kurulu güç kapasitesiyle yılda 27 milyar kilovat saatlik hidroelektrik enerjisi üretilmesi sağlanacaktır. Planlanan toplam sulama alanı, Türkiye'de ekonomik olarak sulanabilir toplam alanın (8,5 milyon hektar) % 20'sine ve toplam yıllık elektrik üretimi, Türkiye'de ekonomik olarak gerçekleştirilebilir hidroelektrik enerjisi potansiyelinin (118 milyar kilovat saat) % 22'sine eşdeğerdedir (Söğütluoğlu, 1999, s.23).

Ülkede hidroelektrik enerji üretiminin önemli bir bölümü GAP kapsamındaki Karakaya, Atatürk, Dicle, Kralkızı, Birecik, Karkamış ve Batman Hidroelektrik Santrallerinden (HES) sağlanmaktadır. Tesislerin açılışından 2005 yılı sonuna kadar toplam 253 milyar kilovat saat hidroelektrik enerji üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu enerjinin parasal değeri yaklaşık 15 milyar ABD Doları'dır. (1 kWh = 6 cent) Türkiye'de 2005 yılında üretilen 39,6 milyar kilovat saatlik hidroelektrik enerji içinde, GAP 18,7 milyar kilovat saatlik hidroelektrik üretimiyle % 47'lik bir paya sahiptir (GAP enerji hedefi: 27 milyar kilovat saat). Parasal olarak ifade edilmek istenirse, GAP'ta 2005'te üretilen enerjinin karşılığı yaklaşık 1,1 milyar ABD Doları'dır. Yine 2005 yılında Türkiye'nin 161,5 milyar kilovat saatlik toplam enerji üretimi (termik, hidrolik ve rüzgâr) içinde GAP'ın payı % 11,6 olmuştur.

Tablo 2. GAP'ın Hidroelektrik Getirisi

GAP'IN HİDROELEKTRİK GETİRİSİ (2007 YILI)		
	Milyar kwh	Eşdeğeri milyon \$
KARAKAYA	6.9	414
ATATÜRK	8.00	480
KRALKIZI	0.1	6
KARKAMIŞ	0.4	24
DİCLE	0.1	6
BİRECİK	2.4	144
BATMAN	0.3	18
GAP	18.2	1092
TÜRKİYE	35.7 milyar kwh	

Kaynak: GAP GİDEM verileri

Şekil 1. GAP-Türkiye Hidroelektrik Kapasite Karşılaştırması.

GAP enerji programının tamamıyla uygulanması sonucunda üretilecek yaklaşık enerji 1992 yılında Türkiye’de elde edilen toplam hidroelektrik enerjisine eşit olacaktır. Parasal olarak ifade edilmek istenirse, GAP’ta 1998’de üretilen enerjinin karşılığı yaklaşık, 1 milyar 203 milyon ABD dolarıdır. Halen, Türkiye’nin 1998 yılı itibariyle ürettiği yaklaşık olarak 42,2 milyar kilovat saatlik hidrolik enerji içinde, GAP, yaklaşık 20 milyar kilovat saatlik hidroelektrik üretimi ile % 47,4’lük bir paya sahiptir. (GAP enerji hedefi. Yılda 27 milyar kwh) Aynı dönemde Türkiye’nin 68,7 milyon kwh’lik toplam enerji üretimi (termik ve hidrolik) içinde GAP’ın payı ise %18 olmuştur. Atatürk ve Karakaya Barajlarının 1998 yılı sonuna kadar ürettiği yaklaşık 8.7 milyar ABD doları değerindeki toplam 145.6 milyar kilovat saat enerjii üretilebilmek için 28.1 milyar metreküp doğalgaz veya 36.4 milyon ton fueloil ithal etmek gerektiği göz önünde tutulursa, GAP Bölgesi’nde üretilen enerjinin ülke ekonomisine katkısının önemi daha iyi anlaşılacaktır (Gap İl İstatistikleri, 2006, s.123).

Türkiye’nin bölgesel kalkınmaya yönelik en büyük yatırımı olan GAP’ın sulama projeleri tamamlandığında ise, Türkiye’de şimdiye

kadar devlet eliyle gerçekleştirilen sulama alanına eşit bir alan daha sulu tarıma açılmış olacaktır. Böylece GAP'ın meydana getireceği yüksek tarım ve sanayi potansiyeli bölgede ekonomik hasılayı 4,5 misli artıracak, nüfusu 9-10 milyona ulaşacak bölge halkının yaklaşık 3.8 milyonuna iş imkanı yaratacaktır. Halen tüm GAP Bölgesinde, DSİ Genel Müdürlüğü'nce inşa edilen sulama şebekeleri vasıtasıyla 183080 hektar alan sulanmakta ve Türkiye pamuk üretiminin (saf) 1/3'ü (DSİ, KHGM ve Halk Sulamaları) buradan sağlanmaktadır.

GAP Bölgesi'nde, 2008 Ocak itibariyle 272.972 ha alan sulamaya açılmıştır. 99.518 ha alanda halen sulama şebeke inşaatı devam etmektedir. GAP sulama yatırımlarının fiziki gerçekleşmesi, 2006 yılı itibariyle % 15'tir. 1995 yılından itibaren sulamanın başladığı Şanlıurfa-Harran Ovası'nda 30.000 ha alanda sulama öncesi kişi başına katma değer, 596 ABD Doları, 2006 yılında 859 ABD Doları olmuştur.

3. GAP Projesinin Uygulandığı Bölgenin Türkiye'ye Katkısı

GAP Bölgesi'nde, 2008 Ocak itibariyle 272.972 ha alan sulamaya açılmıştır. 99.518 ha alanda halen sulama şebeke inşaatı devam etmektedir. GAP sulama yatırımlarının fiziki gerçekleşmesi 2006 yılı itibariyle % 15'tir. 1995 yılından itibaren sulamanın başladığı Şanlıurfa-Harran Ovası'nda 30.000 ha alanda sulama öncesi kişi başına katma değer 596ABD Doları, 2006 yılında 859 ABD Doları olmuştur.

GAP Bölgesi'nde biri Gaziantep, diğeri Mardin'de olmak üzere 2 serbest bölge mevcuttur. 8 Organize Sanayi Bölgesi (OSB) tamamlanmış, 11 OSB ise yatırım programında yer almaktadır. İnşaatı devam eden 4 OSB'de de üretime geçilmiş olup faaliyetteki OSB sayısı 12'dir. Bölge'de, 2007 yılı itibariyle, 25 küçük sanayi sitesi (KSS) faal durumdadır; 12 KSS'nin ise yapım çalışmaları devam etmektedir. Bölge'nin sulu tarıma açılması ile beraber sanayide önemli gelişmeler meydana gelmiş; sanayi tesisleri sayısı iki katına çıkmıştır. 2007 yılı sonu itibariyle GAP Bölgesi'nde on kişiden fazla işçi çalıştıran işletme sayısı 1.969'dur. Bu işletmelerde toplam 87.566 kişi istihdam edilmektedir.

1980-1985 döneminde, Türkiye'nin toplam imalat sanayi içerisinde GAP Bölgesi'nin toplam imalat sanayi içerisinde GAP Bölgesi'nin payı yalnızca % 2 idi. GAP Bölgesi'nde, 1985 yılında imalat sanayi kuruluşlarının % 95'i beşten az işçi çalıştırmaktaydı ve bu sanayide, özel sektörün payı da % 1.82'den ibaretti. Bölgede büyük

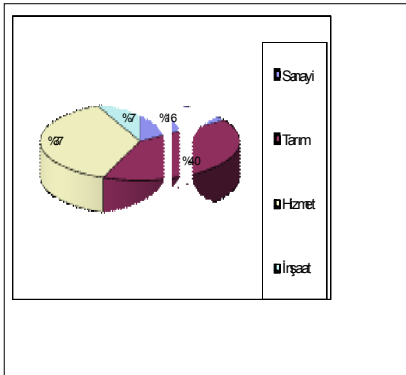
ölçekli kuruluşların payı 1980’de %1.8 iken bu pay 1985’te %2’ye çıktı. Bölgedeki toplam iş gücünün %5’i sanayi kesiminde istihdam olunmaktadır (Türkiye genelindeki ortalama oran ise % 16’dır). İstihdamda yıllık ortalama artış oranı, 1985 yılında %19 ile doruk noktasına ulaştı. Bu artış hızı, gene aynı dönemde Türkiye genelinde gerçekleşen istihdam artışında 4.7 kere daha fazlaydı.

GAP, su kaynakları geliştirme programının yanı sıra tüm sektörlerdeki yatırımları da içine alan, sürdürülebilir insani kalkınmaya dayalı entegre bir bölgesel kalkınma projesi olarak uygulanmaktadır.

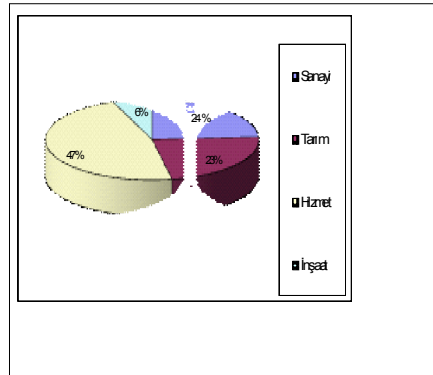
GAP Master Planı’nda, plan dönemi başlangıcı olarak kabul edilen 1985 yılında, GAP’taki kişi başına düşen Gayrisafi Bölgesel Hasıla (GSBH)’nın, Türkiye için hesaplanan kişi başına düşen Gayrisafi yurtiçi Hasılası’nın (GSYİH) % 47’si düzeyinde olduğu tahmin edilmiştir. Gap Master Planı’nda maksimum gelişme senaryosuna göre, GSBH’nın yılda %7.7 oranında artması tahmin edilmektedir. Sektörler itibariyle bu artışın aşağıdaki oranlarda gerçekleşmesi öngörülmektedir:

- Gayrisafi Bölgesel Hasılının yılda %7.7
- Tarım sektörünün yılda %4.9
- Sanayi sektörünün yılda %10.0
- İnşaat sektörünün yılda %6.6
- Hizmetler sektörünün ise yılda %9.0

1985 GSBH endeksi

2010 GSBH tahmini endeksi

Kaynak: GAP GİDEM verileri

Şekil 2. Master Plana Göre Gap'ta Ekonomik Yapı Değişimi

Tabloda da görüldüğü gibi bölge ekonomik yapısındaki değişimle, tarımın payı %40'dan % 25'e gerilerken, sanayi %16'dan % 24'e, hizmetler %37'den %47'ye yükselecektir.

GAP Master Planı'nın (1989) 1990-2005 dönemi sonu itibariyle belirlediği hedef ve büyüklüklere ulaşabilmek için yapılması öngörülen kamu yatırımları finansman ihtiyacı, 1999 yılı sabit fiyatlarıyla toplam 10 katrilyon 432 trilyon 108 milyar TL'dir (32 milyar ABD doları).

Proje için Haziran 1999 sonuna kadar yaklaşık 4 katrilyon 518 trilyon 261 milyar TL (13,9 milyar ABD doları) harcama yapılmış ve nakdi gerçekleşme %43,3 oranına ulaşmış bulunmaktadır.

Türkiye'nin 1999 yılı ilk altı ay itibariyle ürettiği yaklaşık 18,5 milyar kilovat saatlik hidrolik enerji içinde, GAP, yaklaşık 6,9 milyar kilovat saatlik hidroelektrik üretimi ile % 37.7'lik bir paya sahiptir (GAP enerji hedefi: yılda 27 milyar kwh). Aynı dönemde Türkiye'nin 56,3 milyar kilovat saatlik toplam enerji üretimi (termik ve hidrolik) içinde GAP'ın payı ise % 12.4 olmuştur.

Tablo 3. Türkiye GAP Karşılaştırması

YIL	TÜRKİYE ÜRETİMİ			GAP Hidrolik Gwh	GAP/TÜRKİYE	
	Termik Gwh	Hidrolik Gwh	Toplam Gwh		Hidrolik (%)	Toplam (%)
1995	52 548	31 973	84 521	16 114	50	19
1996(İlk 6 ay)	23 520	21 805	45 325	10 211	47	22.5
1996	54 448	40 423	94 871	19 314	48	20
1997(İlk 6 ay)	29 224	20 456	49 680	10 362	51	21
1997	63 299	39 764	103 063	19 385	48.7	18.8
1998(İlk 6 ay)	32 571	21 135	53 706	9 959	47.1	18.5
1998	68 677	42 224	110 901	20 053	47.5	18
1999 (İlk 6 ay)	37 860	18 493	56 353	6 967	37.7	12.4

Kaynak: GAP'ta Son Durum, Eylül 1999

Bölgede 1998 yılı sonu itibariyle Fırat ve Dicle havzalarında toplam 183080 hektar alan sulamaya açılmış olup, 178149 ha'lık alanın da, halen sulama şebeke inşaatı devam etmektedir. GAP'ın sulama projeleri tamamlandığında, şimdiye kadar Türkiye'de devlet eliyle gerçekleştirilen sulama alanına eşit bir alan daha sulu tarıma açılacaktır.

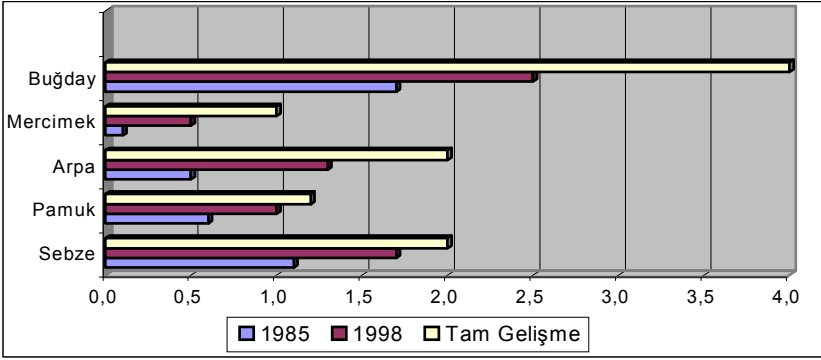
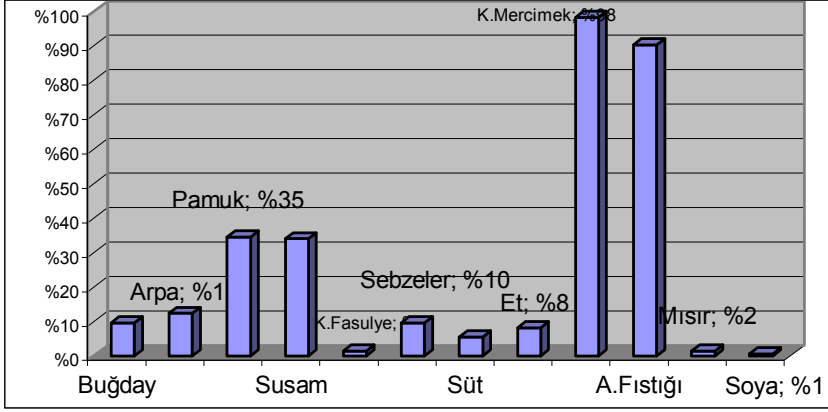
GAP'ta sulamaya geçilmeden önce toplam gayrisafi üretim değeri (GSÜD) 31,5 milyon ABD doları ve birim alandan elde edilen GSÜD 1050 \$/ha ABD dolarıdır. Aynı yılda yaratılan katma değer 18,0 milyon ABD dolarıdır. Birim alanda yaratılan katma değer 600 \$/ha ve kişi başına katma değer 596 ABD dolarıdır. Hedef, GAP tamamlandığında 1,7 milyon ha sulanan alan ve kişi başına 4350 ABD doları katma değer elde etmektir.

1995 yılında, 30 000 ha alanın sulamaya açılması ile elde edilen GSÜD, 65,4 milyon ABD dolarına yükselmiştir. Birim alandan elde edilen GSÜD, 2180 \$/ha ve kişi başına düşen GSÜD 2168 ABD dolarıdır. GSÜD'den masrafların çıkarılması ile elde edilen toplam katma değer ise 49,8 milyon ABD dolarıdır. Birim alanda elde edilen katma değer 1661 \$/ha ve kişi başına katma değer ise 1652 ABD dolarıdır.

1996 yılında sulanan alan 40 000 ha alana çıkmıştır. O yıl elde edilen toplam GSÜD 87,5 milyon ABD dolarıdır. Birim alanda elde edilen GSÜD 2187 \$/ha ve kişi başına GSÜD 2229 ABD dolarıdır. 1996 toplam katma değeri 67,4 milyon ABD doları, birim alanda yaratılan katma değer 1685 \$/ha ve kişi başına katma değer 1717 ABD dolarıdır.

1997 yılında sulamaya açılan alan 60 000 ha alana yükselirken elde edilen toplam GSÜD 125,8 milyon ABD dolarıdır. Birim alanda elde edilen GSÜD 2097 \$/ha ve kişi başına GSÜD 1896 ABD dolarıdır. 1997 yılı toplam katma değer 100,6 milyon ABD doları, birim alanda yaratılan katma değer 1667 \$/ha ve kişi başına katma değer 1516 ABD dolarıdır.

1998 yılına gelindiğinde sulamaya açılan alan, 90 000 ha alana yükselirken, elde edilen toplam GSÜD 178,8 milyon ABD dolarıdır. Birim alanda elde edilen GSÜD 1987 \$/ha ve kişi başına GSÜD 2388 ABD dolarıdır. 1998 yılı toplam katma değer 148,8 milyon ABD doları, birim alanda yaratılan katma değer 1653 \$/ha ve kişi başına katma değer 1987 ABD dolarıdır.

Kaynak: GAP GİDEM veriler

Şekil 3-4. GAP Bölgesinde bazı ürünlerin ülke üretimindeki payları

Sulu tarım alanlarındaki artışa bağlı olarak ürün miktarı ve deseninde önemli değişiklikler olmuştur. Buna göre buğdayda %90, arpada %43, pamukta %600, domateste %700, mercimekte %250, sebze %167 oranında üretim artışı olacaktır. Sulama öncesinde bölgede üretilmeyen soya, yarfıstığı, mısır, ayçiçeği ve fasulye gibi sulamanın getirdiği ikinci ürünler, yağlı tohumlar ve yem bitkileri olarak tarıma dayalı sanayinin gelişmesinin bazıını oluşturacaktır.

Harran Ovası örnek alan olarak ele alındığında, kişi başına tarımsal katma değer 1995 yılında 1350 ABD doları iken 1997'de 2418 ABD dolarına yükselmiştir. Optimum ürün deseni uygulamaları, mikro bazda bu rakamı 4350 ABD dolarına kadar çıkarmaktadır.

GAP genelinde hedeflenen toplam sulama faydası 3 milyar ABD doları öngörülmekteyken, 1997 yılı sonu itibariyle Harran Ovası'ndaki 60000 ha alanda sulama faydası 107 milyon ABD dolarına ulaşmıştır.

Ayrıca, Master Plan'a göre; bölgede, önümüzdeki yıllar içinde kalkınma çabalarının yoğunlaştırılacağı altı gelişme alanı saptanmıştır. Buna göre, Siirt'te hayvancılık sanayisini desteklemek, Mardin'de hayvancılık faaliyetlerini özendirmek ve çevresindeki alanlarla karşılıklı bağlantılarını güçlendirmek, temel stratejiyi oluşturmaktadır.

Toprağa daha az bağımlı faaliyetlerden olan hayvancılığın yaygınlaştırılması ile topraksız, az topraklı ve çeşitli nedenlerle göç etmek zorunda kalmış ailelerin yerleşimleri sağlanacak ve gelir düzeyleri artırılmış olacaktır.

GAP Master Planı, tarıma dayalı sanayi dışında ulaşım, inşaat, madencilik gibi diğer faaliyetlerle hizmetler sektöründeki gelişmeler için "Kırık Gelişme Aksı" olarak adlandırdığı Gaziantep-Şanlıurfa-Diyarbakır koridorunu öncelikli gelişme alanı olarak tespit etmiş kısa ve orta vadede altyapı yatırımlarının ve sanayilerin öncelikle bu koridorda gerçekleştirilmesini öngörmüştür. Bu gelişmenin daha sonra, gelişme potansiyeli gösteren diğer alt-bölgelere yayılması hedeflenmiştir. Bu nedenle Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır kent merkezlerinin yatırımlar açısından yapısal özelliklerine göre, belli bir denge içinde teşvik görmeleri gerekmektedir. Bu teşvikler:

- 1- Genel teşvikler: Ülke genelinde esasen yürürlükte olan Genel Teşvik Tedbirleri ile Küçük ve Orta Boy İşletmelerin (KOBİ) desteklenmesine ilişkin mevzuata, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine özel sektörü daha fazla çekmek için ek yatırım teşvik tedbirleri sistemi de getirilmiş ve uygulamaya konulmuştur.
- 2- Olağanüstü Hal Bölgesi'nde ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere istihdam yaratılması ve yatırımların teşvik edilmesiyle 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nda değişiklik yapılması hakkındaki 4325 sayılı kanunla sağlanan teşvikler.
- 3- Olağanüstü Hal Bölgesi'ndeki yatırımlara enerji desteği teşviki: 24.10.1997 tarihinde yürürlüğe giren, 16.9.1997 tarih ve 97/9955 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Olağanüstü Hal Bölgesi'nde faaliyet gösteren yatırım teşvik belgeli işletmelere

yüzde 50 indirimli enerji verilmesi sağlanmaktadır. Söz konusu kararnameye göre, GAP illerinden Diyarbakır, Siirt ve Şırnak illerinde yatırımı olan girişimcilere yatırım süresince yüzde 50 indirimli enerji verilmesi öngörülmektedir (GAP Industrialization Strategy 1997, s.39).

Bölgede uygulanan genel teşviklere ilave özel teşvikler 5 grupta toplanabilir:

- 1- Vergiler
- 2- SSK Prim Ödemeleri
- 3- KOBİ Kredileri
- 4- Arazi Tahsisi Elektrik Enerjisi Sübvansiyonu

GAP'ın uygulanmasıyla 2010 yılına uzanan süreçte gelişmesi beklenen önemli sektörler, tarım ve imalat sanayidir. Sulu tarımın yaygınlaşmasıyla daha önce buğday, arpa ve mercimek ağırlıklı olan tarımsal yapının pamuk, mısır, yerfıstığı, ayçiçeği, soya, kuru fasulye, sebze gibi tarımsal sanayiye girdi sağlayacak bir yapıya dönüşmesi beklenmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bölgesel sorunlar Türkiye için yeni değildir. Ancak bu sorunlar, son otuz yıl içerisinde gerek kapsam, gerekse nitelik açısından değişim geçirmiş, ülkeyi acil ve kalıcı çözüm arayışlarına yöneltmiştir. Ülkede, bölgesel eşitsizliklere karşı ilk sistematik resmi yanıt 1970'lerde oluşturulmuştur. Bu dönemde, kalkınmada birinci ve ikinci derecede öncelikli iller belirlenmiştir. Bu illerin çoğunluğu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu illeriydi. Türkiye'nin bu bağlamdaki en iddialı girişimi ise, 1980'li yıllarda Güneydoğu Anadolu Projesi olarak gündeme gelmiştir. Bölgenin, ulusal kalkınma politikaları bağlamındaki kalkınma sorunu, Güneydoğu Anadolu Projesi Master Plan Çalışması'nda (1989) şöyle ifade edilmektedir: "Bölgesel eşitsizlik sorununun saptanması yalnızca eşitlikçi bir kalkınma için duyulan endişeleri yansıtmakla kalmamaktadır. Bu, aynı zamanda, daha az gelişmiş bölgelerde mevcut kalkınma potansiyelinin gerçekleştirilmesinin, istikrarlı büyüme, ihracatın gelişmesi ve toplumsal istikrarın sağlanması gibi ulusal hedeflere de katkıda

bulunacağı gerçeğinin kabul edildiğini göstermektedir. Ekonomik gelişmeyle eşzamanlı olarak, sosyal hizmetler de geliştirilmelidir.”

Bölgedeki eşitsizlikleri azaltma stratejisi, birbiriyle ilişkili iki boyut taşımaktadır: Bunlardan birincisi, su, toprak, enerji ve çevre olmak üzere kalkınma kaynaklarını, hükümet tarafından finanse edilen mevcut mali ve insani kaynaklarla GAP Master Planı çerçevesinde bütünleştirmektir. İkinci boyut ise, Güneydoğu Bölgesini etkileyen sosyo-ekonomik eşitsizliklerin azaltılması için gerekli koşulların yaratılmasıdır.

Ancak dünya çapında bir büyüklüğe sahip olan proje, henüz ve hala bölge sorunlarını tamamıyla çözme potansiyeline sahip değildir. Bunun en büyük nedeni ise, bölgenin sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyal sorunlarının da çözüm bekliyor olmasıdır.

GAP Bölgesi, dünyanın en eski uygarlık merkezlerinden birisidir. Bölge, heterojen bir kültürel ve toplumsal kompozisyona sahiptir. Aşiret türü örgütlenme yapısı, bölgedeki toplumsal ilişkilerin biçimlenmesinde rol oynamıştır. Geniş aile yapısı, içerden evlilik ve çok çocukluluk, bölge gelenekleri arasındadır. Genel olarak bakıldığında, toplumsal hiyerarşi, soy, yaş, cinsiyet, ekonomik statü ve diğer ölçüt gruplarına göre belirlenmektedir. Geleneksel olarak çocuklar, kadınlar ve uzak akrabalar, günümüz koşullarında ise topraksızlar, dezavantajlı konumdaki gruplardır.

Bölgenin sosyal ve ekonomik yapısı ile GAP Projesinin işleyişinden kaynaklanan bazı sorunlar ve çözüm önerilerimize ise aşağıda yer verdik.

- Ekonomik yapının az gelişmişliğine bağlı düşük gelir düzeyi, imalat sanayinin sınırlı bir paya sahip olması, tarım ve hayvancılığın doğal yağışa bağımlı niteliği ve düşük verimlilik,
- Köylerden bölgenin büyük kentlerine ve bölge dışına yönelen göçler,
- Topoğrafik ve iklimsel koşulların elverişsizliği, bu arada özellikle su kaynaklarının dengesiz dağılımı, toprak-su kaynaklarının gerektiği gibi yönetilememesinden kaynaklanan verim düşüklüğü,
- Toprak mülkiyetindeki ve dağılımındaki sorunlar,
- Eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği,

- Kaynak kullanımında uygun planlamanın ve yönetim şeklinin bulunmayışı,
- Özellikle kırsal alanlarda ve kadınlar arasında olmak üzere düşük okur-yazarlık, okullaşma ve okula devam oranları,
- Zaten kıt olan nitelikli işgücünün kaybına yol açan bölge dışına göç hareketlerinin yoğunluğu,
- Sağlık koruma, hijyen ve beslenme alanlarındaki bilgi ve uygulamaların yetersizliği,
- Sağlık açısından olumsuz etkiler yaratan yetersiz su, drenaj ve kanalizasyon sistemleri; zayıf kentsel ve sınai atık yönetimi ve hava kirliliği,
- Bu alanların geliştirilmesi için yerel yönetimlerin yeterli insan, finansman ve teknik kapasitelere sahip olmamaları,

Projenin uygulanmasındaki aksaklıklardan kaynaklanan bazı sorunları ise şöyle sıralayabiliriz:

- Fırat havzası üzerinde kurulan ve hızla tamamlanan enerji yatırımları gibi, bu havzadan beslenecek olan Harran Ovası sulama yatırımlarının Dicle havzasına oranla çok daha yüksek seviyelerde gerçekleşmiş olması haklı bazı eleştirilere neden olmaktadır.
- GAP'a rağmen, bölgenin gözle görülür bir kalkınma sürecine girememesi, bölge içi kalkınmışlık farklılıkların giderileceği yerde daha da körüklenmesi, bölgenin tarımsal ürünlerinin bölge içinde sanayi lehine katma değer kazanamaması, üretilen enerjiden nasibini alamaması, bölge insanının projeye olan inanç ve güvenini sarsmıştır.
- Projede yer alan bazı hedeflerin tersine gerçekleşen uygulamalar: Örneğin; proje kapsamında Siirt'te hayvancılığı teşvik öngörülürken, uygulanan yayla yasaklarıyla, 1982'lerde 600 bin küçükbaş hayvan sayısı, bugün 300 bine inmiştir.
- GAP'ın uzun erimli enerji, sulama kapsamlı tarımsal endüstrinin gelişimini ve beraberinde hizmet sektörünü hızlandırıcı etki yapması beklenirken, hazırlanan Master Plan'a kaynak yeterince ayrılmamıştır. Yerel inisiyatif, sivil kuruluşlar, Üniversiteler, ve Sanayicilerle işbirliği yapılmamıştır.

- Sürekli üstten gelen emirlerle işler yürütülmeye çalışılmış, vaatler verilmiş, hükümet politikaları, özellikle paketler siyasi konjonktürle istenilen verimliliği yakalayamamıştır.
- Sosyal barışın ekonomi üzerindeki etkileri son bir yılda kendini göstermesine karşın, yapısal tedbirlerin alınmaması durumu daha da kötüleştirebilir.

Bütün bu sorunlara karşın çözüm önerileri de şöyle sıralanabilir:

- Bölge hayvancılığıyla üretilen et, süt ve diğer hayvansal ürünlerin Pazar problemi, bölge hayvancılığında verim düşüklüğü problemleri acilen çözüme kavuşturulmalı ve üreticiyi koruyacak tedbirler alınmalıdır.
- Türkiye'nin kalkınma çabalarında izlenen "Merkezi Plan" kaosu giderilmeli, gelişmenin sivil idare ile bölgesel projelerde yükseldiği de unutulmamalıdır.
- Türkiye'nin en yüksek gün uzunluğuna sahip bölgesinde güneş enerjisi, zengin su kaynakları ile bütünleştirecek üretim yöntemleri teşvik edilmelidir.
- Tarımsal ürünlerdeki destekleme politikaları, dış ve iç Pazar isteklerini görece şekilde realize edilmelidir. Örneğin; başta bitkisel ve hayvansal yağlar olmak üzere, yün, deri, yağlı torumlar, ipek ve hayvansal besinlerde önemli ithalatlar söz konusudur. Buna karşın, buğday, fındık ve tütünde kamu stokları önemli boyutta iken bile bunlara teşvik uygulamaları devam etmektedir.
- Bölgede yarım kalmış sanayi tesislerinin bir an önce bitirilmesi gerekmektedir. Bunun için gerekli işletme kredilerinin sağlanması olumlu olacaktır.
- GAP'ın devreye girmesiyle üretilen ham maddenin işletilmesi için gerekli sanayi kuruluşlarının yapımına zaman geçirilmeden başlanmalıdır. Yetersiz olan alt yapı için çalışmalara başlanmalı ve bunlar için GAP'ın bitimi beklenmemelidir.
- Teşvik kredilerinin verilmesi, kullandırılmasındaki yetkiler, merkezi otoriteden alınıp sorumluluklarıyla birlikte il düzeyine verilmedi.

- Sanayicilere gerekli kolaylıklar gösterilmeli KOBİ gerçeği bütün dünyadaki uygulamaları, Türkiye gerçeklerine ve Güneydoğu'ya adapte edilerek uygulanmalıdır.
- Özellikle bölge sanayicilerini bilgilendirecek organizasyonlar yapılmalı, toplantılar halktan kopuk bürokrat çevresiyle sınırlı olmamalıdır.
- Uygulamalarda sivil toplum örgütlerinin katılımcı ve organize olmaları sağlanmalıdır.
- Bölgede sanayinin gelişimi aynı zamanda pazarlama sorunu ile de yakından ilgilidir. Bu nedenle sadece iç pazara yönelik gelişimin yetmeyeceği ihracat potansiyelinin de devlet veya uluslararası kuruluşların da desteği ile organizasyona gidilmelidir.
- Bölgede son yıllarda Urfa, Adıyaman gibi bazı illerde turizm sektöründe gözle görülür ilerleme kaydedilirken, sahip oldukları kültürel tarihi ve doğal kaynaklarla bu illerden geri kalmamış olması gereken diğer illerde durum pek de iç açıcı değildir. Bu nedenle, başta Mardin ve Diyarbakır olmak üzere bölgenin diğer illerinde de hizmet ağırlıklı ve bu yönüyle de işsizlik sorununu çözmesi beklenen Turizm Sektörüne yönelik tanıtıcı kampanyalar düzenlenmeli, yatırımlar teşvik edilmelidir.

Kaynakça

- Güneydoğu Anadolu Projesi ve Sanayi(1999). (rapor). Ankara: GAP İdaresi Başkanlığı.
- GAP Review(1999). (rapor). Ankara: GAP İdaresi Başkanlığı.
- GAP 1998 Faaliyet Raporu (1999). (rapor). Ankara: GAP İdaresi Başkanlığı.
- GAP Master Plan Nihai Raporu(1998). *Yöneticiler için özet*. Ankara: GAP İdaresi Başkanlığı.
- GAP Dergisi(1997-1998). Ankara: GAP İdaresi Başkanlığı. 7-8-
<http://www.gap.gov.tr/gap-bki/yayinlarimiz/yayin-listesi/gap-dergisi>)
- GAP Kaynak Kullanımı(1996). GAP GİDEM, Ankara.
(<http://www.gap.gov.tr/proje-ve-faaliyetler/uluslararası-iliskiler-genel-koordinatörlugu/uluslararası-iliskiler>)
- GAP'ta Son Durum, Eylül 1999 (rapor) Ankara: GAP İdaresi Başkanlığı.
- GAP Action Plan(1998) Ankara: GAP İdaresi Başkanlığı.
- GAP Industrialization Strategy (1997) (Permissions & Reprints. Chapter 45 Trade and industrial policy reform. Rani Rodrik*. Columbia University, CEPR, and NBER, USA. ... In: GK Helleiner, Editor, Trade policy, industrialization and development, Clarendon Press, Oxford (1992).

- GAP Sosyal Politika Hedefleri (1997). Ankara. (<http://www.gap.gov.tr/gap-bki/yayinlarimiz/gap-bilgi-serisi>)
- Sögütlüoğlu, B.(1993). *Bölgesel kalkınma ve GAP örneği*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul.
- GAP Alanındaki Tarım İşletmelerinin Ekonomik Analizi, Kısa, Orta ve Uzun vadede(1995). Cilt I-II-III, Ankara: Tübitak.
- GAP İl İstatistikler 1950-1996, DİE Ankara.
http://www.tuik.gov.tr/AltKategori.do?ust_id=11)
- Dağ, R.(1995). *Doğu ekonomisi*. Ankara: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası.
- Dağ, R. ve Göktürk, A.(1995). *GAP yeniden yapılanmalıdır*. Ankara: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası.
- 2000'e Beş Kala Diyarbakır(1995) Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği.
- Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1995 DİE, Ankara
- “GAP ve Diyarbakır” Araştırması. Dicle Üniversitesi Rektörlüğü DÜGAP.
- Yiğit, M.Ş. (t.y.). *GAP'ta sanayileşme ve kalkınma politikaları*. Ankara: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası.
- Diyarbakır Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1998(1999). DİE, Ankara.
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
- Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi Raporu, Haziran 2000
- Özer, A.(1990). *Güneydoğu Anadolu ve GAP gerçeği*. Ankara: Damar Yayınları.
- GAP GİDEM İstatistik verileri.(<http://www.iconomy.org/turkiye-de-kumelenme-projeleri-ve-uygulamalari>)

